

Het huisbezoek in de schilderkunst

Iconologische diagnoses van zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderijen met uitbeeldingen van artsen op huisbezoek*

DRS. J. B. BEDAUX**

Er zijn ons uit het verleden vele afbeeldingen van artsen op huisbezoek overgeleverd. Met name de zeventiende-eeuwse Nederlandse genreschilders hebben het thema eindeloos herhaald. De vraag die in dit artikel centraal staat, is in hoeverre de kunsthistorische discipline kan bijdragen tot de geschiedschrijving van het huisbezoek.

Uroscopie en polsvoelen

Tegenwoordig vormen uroscopie en het voelen van de pols nog maar een klein onderdeel van de algemene diagnostiek. Er was echter een tijd dat de arts voor de diagnose – een beroep op de astrologie daargelaten – bijna uitsluitend was aangewezen op de urine en de polsslag van zijn patiënt.

Gedurende de Middeleeuwen werd de uroscopie beoefend zowel voor de diagnose als voor de prognose. De kleur, de textuur, de helderheid, de geur en zelfs de smaak van de urine van een patiënt konden opheldering geven over de aard van de ziekte, de fase waarin deze zich bevond en het verloop ervan. Het voelen van de pols genoot als diagnostische methode soms een nog grotere populariteit. In de inleiding van een vroeg veertiende-eeuws manuscript legt de auteur uit waarom hij aan het polsvoelen de voorkeur geeft. De urine zegt iets over de conditie van de lever, schrijft hij, maar de pols geeft de toestand aan van het hart en aangezien dit orgaan van meer belang is dan de lever, is het polsvoelen belangrijker dan de uroscopie. In feite werd deze voorkeur waarschijnlijk eerder bepaald doordat het voelen van de pols eenvoudiger is, terwijl bovendien – zoals sommige middeleeuwse auteurs ons

mededelen – de pols op een plaats zit waar de vrouw kon worden aangeraakt zonder dat dit morele bezwaren opleverde voor de arts en zijn patiënte: een niet te onderschatten factor in die dagen. Het diagnostiseren was beladen met een taboe, dat ook lang daarna nog op de relatie arts-patiënte rustte.

De procedure was vrij gecompliceerd, doordat allerlei factoren in het geding werden gebracht, zoals de jaargetijden, het geslacht, de leeftijd en emotionele conditie van de patiënt, alsook zijn eet-, drink- en slaapgewoonten. De pols- en urinediagnose vulden elkaar aan: de uroscopie gaf inzicht in de toestand der humeuren in het bloed en het voelen van de pols bracht de arts nader tot een juiste beoordeling van de levenskracht die in het hart zetelde.

Naast de nog steeds geldende leerstellingen vindt men in de oude pols- en urinetractaten ook een menigte fantastische en naïeve denkbeelden, als gevolg van een weinig kritische waarneming en een ontoereikende chemische en fysische kennis. Pas in de zestiende eeuw werden de eerste stappen gezet in de richting van een meer kritische beschouwing, die dan ook resulteerde in een snelle ontwikkeling van de medische wetenschap. Hoewel er fundamenteel niet veel veranderde, werd in deze periode toch met een groot deel van de waandenkbeelden afgerekend.

Zieleheil versus medische wetenschap

Enkele van deze waandenkbeelden treffen wij aan op een lange reeks van schilderijen met doktersscènes uit de

tweede helft van de zeventiende eeuw. Binnen deze reeks kunnen globaal twee grote groepen worden onderscheiden. Bij de eerste groep moet de geneesheer het vaak afleggen tegen God, de dokter van onze ziel. Zonder de medische wetenschap uit die dagen te bagatelliseren, kan men gerust stellen dat de arts veelal machteloos stond tegenover de ziekte van zijn patiënt. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij al in de vroege middeleeuwen samen met de dood werd afgebeeld, waartegen niet hij, maar alleen Christus was opgewassen. Zo kreeg Christus omstreeks 1500 zelfs het attribuut van de arts, het urinaal, in handen gedrukt en functioneerde Hij in de gedaante van piskijker als dokter voor de ziel. Hiermee werd ook in de beeldende kunst het reeds in de literatuur bekende onderscheid tussen de dokter voor de ziel en de dokter voor het vlees geïntroduceerd. De zieke mens kon zich, gezien de stand van de medische wetenschap, natuurlijk het best om zijn geestelijk welzijn bekommeren.

Dit thema is bijvoorbeeld terug te vinden op een prent uit het boek *Spiegel om wel te sterven* (1694) van David de la Vigne (figuur 1). Rechts op de voorstelling zijn de arts, de dokter van het vlees, en een priester als representant van Christus, de dokter van de ziel, met elkaar in discussie. De arts wil de zieke met medicijnen verlichten, maar de priester is van mening dat hij de patiënt beter eerst de biecht kan afnemen. De zieke wordt aangeraden te kiezen voor zijn geestelijke gezondheid. Het is zijn engelbewaarder die hem dit adviseert door te wijzen op een voorstelling van

Figuur 1. Gravure uit *Spiegel om wel te sterven* van David de la Vigne.

* bewerking van: J. B. Bedaux. Minnekoorts-, zwangerschaps- en doodsverschijnselen op zeventiende-eeuwse schilderijen. (1975) *Antiek 10*, 17-42. In de oorspronkelijke publikatie zijn afbeeldingen opgenomen van vrijwel alle vermelde schilderijen en prenten. Bovendien is dit artikel voorzien van een uitvoerig notenapparaat.

** Wetenschappelijk medewerker subfaculteit kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit, Amsterdam.

Figuur 2. Gerard Dou, *De arts*, Kunsthistorisches Museum, Wenen.

de voetwassing van Christus, een scène die symbolisch is voor de geestelijke reiniging.

In het verlengde van dit thema liggen de doktersscènes die verwijzen naar de vergankelijkheid van het aardse bestaan en waar bejaarde patiënten figureren als personificatie van de naderende dood. Een goed voorbeeld hiervan is *De piskijker* van Gerard Dou te Kopenhagen, een schilderij waarop vanitas-elementen als de slak, de gebroken pot en de klok ons iets meedelen over de uitslag van het urineonderzoek. De arts constateert hier waarschijnlijk bij de oude patiënte de eerste symptomen van de naderende dood.

Een schilderij, dat op het eerste gezicht geheel thuishoort bij de reeks van dit soort memento-mori-diagnoses, is een paneel van dezelfde schilder, dat zich in Wenen bevindt (*figuur 2*). Rechts op de

voorstelling staat het voor de ontwikkeling van de anatomische kennis zo belangrijke boek van Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica*, waarvan de eerste druk in 1543 te Bazel het licht zag. De schilder heeft met het afbeelden van dit boek zeker een bijbedoeling gehad. Hij schilderde het, opengeslagen op pagina 163, waarop over de volle lengte een skelet is afgebeeld. Enerzijds is het niet verrassend het werk van Vesalius in de omgeving van een arts aan te treffen, anderzijds is het opmerkelijk dat Dou juist deze pagina uitkoos als stoffage voor zijn schilderij. Daar komt nog bij, dat de prent uit dit boek niet uitsluitend als een puur anatomische illustratie mag worden beschouwd. Wij herkennen er ook de dood, de grafdelver in, steunend op zijn spade, zoals hij zo vaak in vijftiende- en zestiende-eeuwse dodendansen voor-

komt. De illustratie kan hier dan ook zeker als een verwijzing naar de naderende dood van de oude vrouw worden opgevat.

Hoewel de strekking van het schilderij duidelijk schijnt, houdt het toch iets problematisch. De oorzaak hiervan ligt in de aanwezigheid van een Cupido, die boven de vrouw is afgebeeld. Dou voegde in zijn schilderij dus twee elementen samen, de ouderdom en de liefde, een combinatie waarop Jacob Cats uitvoerig ingaat in zijn *Trou-Ringh*.

In dit boek behandelt Cats de geschiedenis van Cupido die per vergissing op jacht gaat met de pijlen van de dood en de dood op zijn beurt met die van Cupido. Het gevolg is dat jonge mensen, tegen de bedoelingen van Cupido in, getroffen worden door dodelijke pijlen en zo voortijdig sterven en oude mensen op wie de dood jaagt, plotseling ontsteken in een brandende begeerte. Dit verhaal schiep voor Cats de mogelijkheid om uitvoerig te kunnen moraliseren over wat hij noemt *Oude Mans vrijagie*. Cats laat hierover geen twijfel bestaan: een persoon op leeftijd behoort de lusten, zo hij deze heeft, te bedwingen.

Dou's schilderij, waarop zowel Cupido als de dood alsook een oud persoon zijn afgebeeld, kan geïnterpreteerd worden aan de hand van deze zeventiende-eeuwse bejaardenmoraal, waarin – onder meer om reden van zieleheil – voor de *Oude Mans vrijagie* geen plaats was ingeruimd. De voorstelling dient dan te worden gezien als een morele waarschuwing hiertegen. De oude vrouw, wier naderende dood door de arts wordt gediagnostiseerd, moet daarom haar door Cupido's pijl ontvlamde begeerte intomen en haar geest op God richten.*

Zwangerschap

De tweede groep die binnen de reeks doktersscènes is te onderscheiden, bestaat uit schilderijen en prenten, waarop doktoren zijn afgebeeld die visites afleggen aan jonge vrouwen. De arts werpt een blik op de urine van zijn jonge patiënte en/of voelt haar de pols.

Vanwege de diagnostische handelingen die op deze voorstellingen worden verricht, moeten deze doktersvisites allereerst beschouwd worden tegen de

* Onderaan op het schilderij bevindt zich een reliëf. Het stelt eroten voor die spelen met een bok (vanouds een beeld van de geilheid). Hoewel deze voorstelling goed in de gegeven interpretatie valt in te passen, moet men er voorzichtig mee zijn, omdat Dou dit reliëf ook in andere schilderijen heeft verwerkt.

achtergrond van de medische diagnostiek, waarin zich een bepaalde ontwikkeling had voltrokken. De Delftse arts Petrus Forestus, ook wel de Hollandse Hippocrates genoemd, oefende in Nederland als eerste kritiek uit op de middeleeuwse diagnostiek. In 1589 publiceerde hij een in het Latijn geschreven verhandeling tegen het misbruik van het piskijken. In 1626 verscheen er een Nederlandse vertaling van onder de titel *Het onzeker ende bedrieghlick oordeel der wateren*. De schrijver bestrijdt de verderfelijke mening, dat het urine-onderzoek op zich voldoende zou zijn om een diagnose te stellen en probeert de lezer duidelijk te maken, dat de bewondering voor de geleerdheid van de arts, die in het urinaal leest als ware het een geopend boek, en geen andere middelen van onderzoek aanwendt, volkomen misplaatst is. In zijn derde hoofdstuk trekt hij fel van leer tegen de *Quacksalversche Pis-besienders, Goochelaars ende Meesteressen, die uut der Urinen besichtigingh veel eer leughens voort-brenghen, als dat sy waerlick van de zelve oordeelen, de welcke sy, de al te geloovige ende onervaren Menschen wijs-maken waerachtich te zijn*. Een van die leugens, waaraan deze piskijkers zich schuldig maken, is dat zij beweren uit de urine te kunnen aflezen of een vrouw bevrucht is.

Hoewel het in de officiële medische wereld met de overschatting van het piskijken tegen het midden van de zeventiende eeuw wel gedaan is, waarschuwt de beroemde Dordrechtse arts Johan van Beverwijck toch nog tegen bepaalde misstanden die uit het urineonderzoek voortvloeien. In zijn veelgelezen *Schat der Ongesontheyt* uit 1642, een boek dat ook buiten de medische kring grote populariteit genoot, wijst hij op tweeërlei misbruik. Dat een verantwoorde hantering van het urinaal zeker kan bijdragen tot het stellen van de diagnose, wil nog niet zeggen, dat men uit het water kan aflezen of dit van een man of een vrouw is. Hij zet zich vooral sterk af tegen het waanidee, als zou men uit het water kunnen vaststellen of een vrouw zwanger is. Juist over het schijnbare verband tussen urine en zwangerschap is de schrijver erg uitvoerig. Er zijn mensen op uit, zegt hij, *om te weten of een nieugetroude Vrou . . . swanger is. En sulx en gebeurt niet weyniger van jonge dochters, die bevreesd zijn, dat haer de kermis, die sy met vreugt gehouden hebben, wel sonder vreught mochte vergaen, en met schande uytbersten. Maer ick zal klaer*

Figuur 3. Gotfried Schalcken, Doktersvisite, Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen.

bewijzen, dat uyt het water niet gesien en kan worden . . . of een vrouw swaer gaet . . . sulcx uyt het water te oordeelen streckt meestentijt om het gemeen volck te bedriegen.

Toch is er op een schilderij van Gotfried Schalcken sprake van een dergelijke leugenachtige diagnose (figuur 3). De arts ziet hier zelfs letterlijk dat zijn patiënte zwanger is. In zijn urinaal bevindt zich namelijk een kleine foetus. De jongen rechts op het schilderij maakt een veelbetekenend gebaar door zijn duim tussen wijs- en middelvinger te steken, een overigens nog steeds gangbaar beeld voor de copulatie. De huilende jongedochter heeft zich kennelijk overgegeven aan wellustig vermaak.

De schilder zinspeelt hierop ook op een ander schilderij, dat de tegenhanger is van het eerste. Men ziet dezelfde vrouw, nu met een doosje op haar schoot, waaruit ze een vogel laat ontsnappen. Haar oude voedster rechts

heft een waarschuwend vinger op. De betekenis van dit tafereel valt te achterhalen met behulp van een embleem van Jacob Cats, dat een soortgelijke scène tot onderwerp heeft. Het motto van dit embleem luidt: *reperire, perire est, hetgeen wil zeggen: vinden is verliezen*. Het meisje vindt de vogel en verliest hem daardoor. Bij verdere lezing wordt duidelijk dat met het verliezen bedoeld wordt op het verlies van de maagdelijkheid. Het is de voedster die daarvoor waarschuwt met de woorden: *Kint houdt dit doosjen toe, hier is de maeghdom in*. Uit het pendant blijkt dus dat het meisje de waarschuwing van de voedster in de wind heeft geslagen en gekozen heeft voor haar voedsters opponent, een lachende satyr, die als symbool van de wellust door de schilder aan de voorstelling werd toegevoegd.

De toespeling op de zwangerschap van Schalckens *Doktersvisite* is zo direct en onverbloemd, dat het zinloos zou zijn

om de wat ik zou willen noemen iconologische diagnose van dit schilderij ter discussie te stellen. Hetzelfde geldt voor een van de vele doktersvisites van Jan Steen, waar de directe toespeling bestaat uit een achteloos op de grond liggend briefje met woorden die direct uit de mond van de geneesheer opgetekend schijnen te zijn. De tekst luidt: *Als ik mij niet verzind, Is deze meid met kind*. Ook deze dokter leidt de zwangerschap af uit de urine.

Niet alle schilderijen waarop artsen staan afgebeeld die de urine van hun jonge patiënten onderzoeken, laten zich echter zo gemakkelijk diagnostiseren als deze Schalcken en Jan Steen. De oorzaak hiervan is dat de toespelingen die op de zwangerschap worden gemaakt, naar ons idee tenminste, vaak erg indirect zijn en in sommige gevallen zelfs geheel ontbreken. Was er op de Schalcken sprake van een foetus in het urinaal, op een ander schilderij van Schalcken waar een dokter de urine van hetzelfde meisje onderzoekt, zijn we uitsluitend aangewezen op het copulatiegebaar dat weer gemaakt wordt. Hoewel deze toespeling veel indirecter van aard is, laat ze in combinatie met het urinaal nog wel toe ook dit urineonderzoek in verband te brengen met een eventuele zwangerschap.

Moeilijker wordt het bij *De zieke dame* van Samuel van Hoogstraten in het Rijksmuseum (figuur 4). Mogelijk is ook hier sprake van zwangerschap, hoe bedekt deze ook is weergegeven. Juist dit bedekte weergegeven was in schilderskringen in die tijd erg in zwang. Van Hoogstraten, die naast schilder ook theoreticus was, wijdt er in zijn boek *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkunst* over uit in het volgende gedichtje:

*Een eenzaam stuk op 't prijslijkt te versieren,
Geschied op 't best, uit veelerley manieren,
Met bywerk dat bedektlyk iets verklaert:
Een Zinnebeelt uit beelden dient vergaert,
Of dieren, die de tochten en de driften
Ontdekken, als bekende en leesbre schriften.*

Zo zou men de kat op het schilderij *bywerk* kunnen noemen. De kat was een gangbaar beeld van de wellust. Ze verklaart *bedektlyk de tochten en de driften* van de jonge vrouw. Ook de twee ingeweven naaktfiguren van het

tafelkleed en het erotisch getinte schilderij boven de deuropening, voorstellende een Venus met eroten, zijn verwijzingen naar haar wellustig gedrag.

Soetepijn

Naast de diagnose zwangerschap wordt er binnen de tweede groep nog een andere diagnose gesteld, namelijk de zogenaamde erotische repressie of, om in zeventiende-eeuwse termen te spreken, soetepijn, minne-pijn, minnekoorts of *mélancholie érotique*. Deze ziekte moet gezien worden tegen de achtergrond van de humoraalpathologische opvattingen uit deze tijd. De afwijking was het gevolg van een verstoring van de samenstelling of het evenwicht van de vier humores, het bloed, de zwarte en de gele gal en het slijm. De humores waren gekoppeld aan de vier temperamenten, de hoofdvormen

waarin de menselijke geaardheid werd onderscheiden. Deze correspondeerden op hun beurt weer met de kosmische elementen en de tijd. Ze regeerden het hele bestaan en het gedrag van de mens en determineerden, al naar gelang ze werden gecombineerd, het karakter van ieder individu. Zo beschouwde men de erotische liefde als een sanguinische passie. De mens werd levendig en vrolijk door de warmte en de vochtigheid die in het lichaam werden ontwikkeld. Wanneer de erotische passie geen uitweg kon vinden en onbevredigd bleef, droogde het lichaam uit, het werd koud en de persoon verviel in een neerslachtige droefgeestigheid. Aangezien koud en droog zijn kenmerken waren van het melancholische temperament, duidde men de onbevredigde, onderdrukte liefde als een melancholische ongesteldheid.

De dokter op een schilderij van Jan Steen in de Stichting Willem van der

Figuur 4. Samuel van Hoogstraten, *De zieke dame*, Rijksmuseum, Amsterdam.

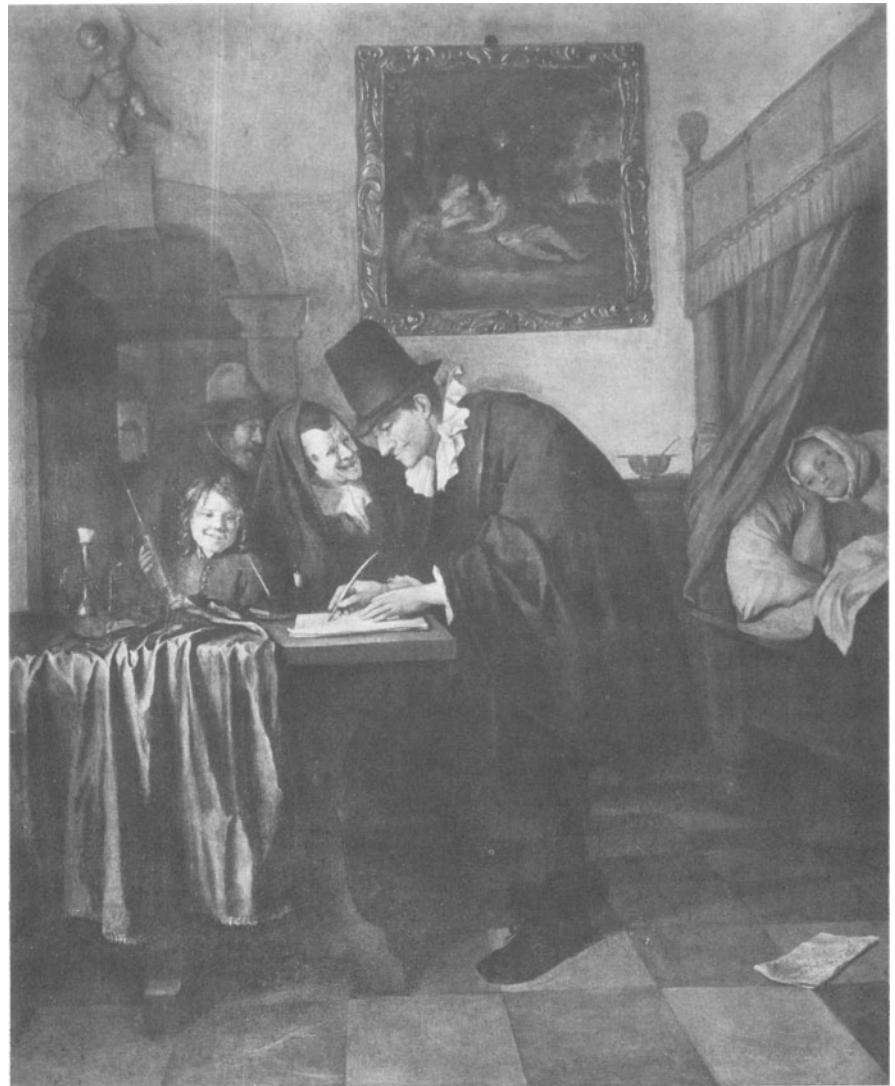
Vorm heeft net een dergelijk ziektebeeld geconstateerd (figuur 5). Een directe toespeling hierop wordt weer gevormd door een velletje papier op de grond met de tekst: *Hyr baet geen medisin, waar het is soete pijn*. Ook andere, minder directe toespelingen, zoals de pijlen schietende amor boven de deuropening en het schilderij in het schilderij dat een mythologische of pastorale liefde verbeeldt, wijzen in deze context op de hevig onderdrukte liefde van de jonge vrouw.

Bij schilderijen waar we het zonder verbale toespeling moeten doen, kan het voelen van de pols een indicatie voor de minnepijn van de patiënt zijn. In zijn *Spaens Heydinetje*, dat een onderdeel vormt van de *Trou-Ringh*, gebruikte ook Cats het motief van het polsvoelen. Hij deed dit met betrekking tot de minnepijn van Giralde, de hoofdpersoon uit het verhaal. De passage waarin dit motief verwerkt is, loopt ongeveer als volgt: nadat de dokter het heeft moeten laten afweten, probeert Constance, die wel enige vermoedens heeft omtrent Giralde's ziekte, op haar beurt achter de oorzaak hiervan te komen. Ze pakt de pols van Giralde en noemt dan een reeks secundaire oorzaken op, die mogelijk de ziekte hebben veroorzaakt, om vervolgens langzaam het gesprek op de liefde te brengen. Dan verradt Giralde zichzelf, doordat haar pols heftig en onregelmatig begint te kloppen. Constance diagnostiseert dan minnekoorts.

In een korte samenspraak onder de titel *Polstastinge der Liefde* die volgt op dit verhaal, laat Cats weten dat hij dit thema ontleend heeft aan de klassieke literatuur. Bij Plutarchus stelt de beroemde Griekse arts Erasistratus met dezelfde listigheid de minnepijn vast bij de jonge koningszoon Antiochus, die gekweld werd door een hevige begeerte voor zijn stiefmoeder Stratonicë. Terwijl Erasistratus de pols voelt van zijn patiënt, laat hij een voor een de vrouwen van het hof passeren. Als dan uiteindelijk de stiefmoeder voor het bed verschijnt, begint de pols van Antiochus heftig te kloppen.

Van Beverwijck, die dezelfde geschiedenis ook verhaalt, schreef er het volgende commentaar op: *Hier uyt hebben sommige gemeent ofter een Minne-pols was, en of men uyt den bysonder Aderslagh konde de Liefde gewaer werden: maer datter zodanige geen en is, en dat de onvoorsiene veranderinge sulcks alleen te kennen geeft, wert met redenen aengewesen by d'Heer Ridder Jacob Cats, in syn Aenmerkinge op de*

Figuur 5. Jan Steen, *Het doktersbezoek*, Stichting Willem van der Vorm, Rotterdam.

gemelte Historye (het *Spaens Heydinetje*). In deze *aenmerkinge* verklaart Cats, *datter geen bescheyden en eygen beweginge in de ader slagh te vinden is die juist alleen past op de minnesieckte, en dat daerom met omsichtigheyt en vernuft alle omstandigheden moeten werden overwogen, eer men yet sulcks besluyten kan, soo siet ghy wel hoe los . . . deze kunste gaet.*

Het verhaal van Antiochus en Stratonicë moet ook vóór Cats en Van Beverwijck al populair zijn geweest. Zo vinden we het bij Van Mander, die het als voorbeeld toevoegde aan zijn uiteenzetting over hoe de schilder het affect der liefde dient uit te beelden. Ook een vroeger aan Cornelis de Man toegeschreven doktersvisite (figuur 6) valt op dit klassieke thema terug te voeren. Daar houdt de dokter de pols van zijn patiënte vast terwijl hij tegelijkertijd wijst naar een portret dat ongetwijfeld de beminde van het meisje voorstelt.

Hetzelfde geldt voor de *Doktersvisite* van Jan Steen te Philadelphia (figuur 7), waar de dokter het geluk heeft,

Figuur 6. Cornelis de Man (?), *Doktersvisite*, verblijfplaats onbekend.

Figuur 7. Doktersvisite. Verzameling John G. Johnson, Philadelphia.

dat de net binnenkomende jongeman waarschijnlijk de vrijer is van het zieke meisje, dat hij juist de pols voelt.* Buiten deze drie figuren bevinden zich nog twee vrouwen en een man in het vertrek. Vooral de laatste springt nogal in het oog, niet alleen omdat hij in de blikrichting van de toeschouwer kijkt, maar ook vanwege de uien in zijn linkerhand en de vis die hij opvallend boven het hoofd van het meisje houdt. Zowel de vis, een gangbaar fallisch symbool, als de uien zijn toespelingen op de vleselijke verlangens van het meisje. Een van de vrouwen speelt op het virginaal. Ook op andere voorstellingen speelt de muziek een rol. Het is niet geheel duidelijk of de muziek hier gezien moet worden als algemeen behorend tot de wereld van Venus, of als remedie tegen de melancholie. Van Beverwijck geeft in *Schat der Ongesontheyt* en in *Schat der Gesontheyt* tegenstrijdige opvattingen over de betekenis van muziek bij minnepijn.

Minder letterlijk is Steens *Doktersvisite* in het Wellington Museum te Londen (pagina 466). De minnaaris daarniet aanwezig, maar er is geen twijfel aan soo de minnepijn haar recht getroffen heeft, waardoor men een ongelijken drilte en-

* Het lijkt wel of Steen zich heeft laten inspireren door een geschiedenis (legende) van Ferrand. Deze verhaalt in zijn *De la maladie d'amour ou melancholie erotique* (1623) hoe hij in zijn jarenlange praktijk als arts één keer het geluk heeft gehad dat de minnaar binnenkwam op het moment dat hij de pols voelde van zijn patiënte. Cats verwijst naar dit verhaal in zijn *Polstastinge*.

** Dit zien we bijvoorbeeld in beeld gebracht op een doktersvisite van Frans van Mieris, waar de patiënte de bijbel op haar schoot heeft liggen. Zie hiervoor mijn artikel in *Catalogus Amsterdam, Rijksmuseum, tot Lering en Vermaak*, Tentoonstelling Amsterdam 1976, nr. 63.

de veranderlyken pols gewaar kan worden, om te spreken met woorden uit de *Polstastinge*. De pijl is hier afgeschoten door een cupido incognito. Hij is zittend afgebeeld, vermoemd als een zeventiende-eeuws jongetje.

Dat er in deze reeks van polsvoelende artsen altijd sprake is van een vrouwelijke patiënt, wil niet zeggen dat de mannen voor de erotische melancholie gespaard zijn gebleven. Ook zij worden afgebeeld, maar heel wonderlijk in een andere context en zonder dokter. Ze verraden zich door hun typische lichaamshouding, het hoofd gesteund door de hand, terwijl ze zwaarmoedig voor zich uit kijken. Het is een pose die onmiddellijk de associatie oproept met het iconografische standaardtype van de melancholicus, zoals dat bijvoorbeeld te zien is op een prent van Jacob I de Gheyn. Jan Steen gebruikte mijns inziens deze pose om uitdrukking te geven aan de erotische melancholie van de minnaars op zijn *Luitspeelster* te Enschede en *Jonge aanbieder* in Parijs. Als dergelijke minnaars den moet verloren geven van haer beminde te sullen verkrijghen, schrijft Van Beverwijck, dan zijnse stil, benaewwt, korsel, ende toornigh. Dewijl dan hoe 't gaet de Minnaers vol ontroeringe zijn, vol hope, vreesse, en bekommering, so en is 't niet vreemt, dat sy in een Melancholijcke swaermoedigheid vervallen. Tot de kleine groep van erotisch gekwelde minnaars, in de contemporaine literatuur ook wel aangeduid als *minnejanckers* of *Venus-janckers*, kunnen misschien ook gerekend worden de Vermeer te Brunswick en *De cellospeler* van Metsu in de verzameling van de koningin van Engeland.

Het lijkt mij, om terug te keren tot de doktersvisites, aardig te wijzen op een bijzonder schilderij van Jan Steen in het Mauritshuis (pagina 468). Steen bracht op deze doktersvisite namelijk symbolisch een remedie tegen de minnekoorts in beeld. Hij deed dit door middel van het schilderij in het schilderij, dat de mythologische slag voorstelt tussen de Lapithen en de Centauren. Deze strijd ontbrandde op de bruiloft van Pirithous, toen de dronken Centauren zich vergrepen aan de bruid. Hij werd uiteindelijk beslecht door de Lapithen die de Centauren voorgoed overwonnen. Het schilderij in het schilderij valt op door zijn compositie, die duidelijk in twee vlakken uiteenvalt. Links zien we een Centaur die een vrouw wegsleurt en rechts een Lapith die een paard teugelt.

De Centaur genoot door de geschiede-

nis heen een slechte reputatie. Bij Karel van Mander staat hij voor de onkuise mens: *Den oncuyschen mensch*, schrijft hij, *wort bij een Centaure beteykent: Want alle mensch is geen mensch; want een die hem tot ondeught begheeft is een Peerdmensch*. De betugeling van het paard stond voor de rede die de animale passie kan overwinnen. We vinden dit beeld terug in Achille Bocchi's embleem van de paardentemmer onder het motto *De rede overheerst altijd de zinnelijke begeerte*. Voor een Nederlands equivalent kan men weer bij van Mander terecht. *Een man der reden gehoorzaam*, zegt hij, *wort beteyckent met 't gebreydelt Peerd*.

De symbolische betekenis die Jan Steen gaf aan deze mythologische scène wordt nu duidelijk. Links zien we de Centaur als incarnatie van de dierlijke begeerte en rechts de Lapith als personificatie van de rede, die de begeerte kan overwinnen en de Centaur ook heeft overwonnen. Het beeld van de dierlijke begeerte wordt nog geaccentueerd door de reu boven aan de trap, die een teef besnuffelt. De ziekte van de jonge vrouw wordt kennelijk door deze animale passie veroorzaakt. Ze kan er slechts van genezen door een beroep te doen op haar gezonde verstand.

Dat dit een gangbaar recept was tegen erotische melancholie blijkt bijvoorbeeld uit een passage uit de *Schat der Gezondheid* van Johan van Beverwijck, waar hij het heeft over twee beproefde remedies tegen de minnekoorts. *De eerste en tevens de beste is zijn toevlucht nemen tot God, de medicyn van alle kranckheyt** en daerbeneffens moet den gheenen, die aldus met amoureuusheyt gequelt zijn, voor ogen gestelt werden, datse van haer sinnen, verstant, ende oordeel berooft zijn*, een remedie die, zoals de auteur vermeldt, teruggaat op de *Ethica* van Aristoteles.

Zoals op zoveel doktersbezoeken zien we op het schilderij een vuurtest met een lintje erin. De vuurtest schijnt gebruikt te zijn om de urine te verwarmen. In *Deugden-Spoor* van Petrus Baardt (1634) lezen we: *Langt hier een weynigh een choffoor, en warmt d'Uryne door en door*. Het lintje of bandje, waarschijnlijk van schorteldoeksband, dat soms als een lont brandt, wordt in de literatuur vaak geïnterpreteerd als een object waarmee men de zwangerschap zou kunnen vaststellen: De schroeilucht zou bij zwangerschap braakneigingen tot gevolg hebben. Geen van de auteurs kan

deze interpretatie echter met bronnenmateriaal staven. Het bandje lijkt eerder een soort volksgeneesmiddel tegen flauwvallen geweest. Zo treft men op een zeventiende-eeuwse prent met de voorstelling van een kapster het volgende onderschrift aan: *En word Lys flau en helpt geen voorschootband noch wyn, Dan zal ik aanstonds met mijn spuijding haar klisteren.*

Gezien het grote aantal voorbeelden waarmee de tweede groep doktersvisites nog zou zijn aan te vullen, moet het motief van het zwangere en vooral van het minzieke meisje enorm hebben aangesproken. De oorzaak hiervan is te vinden in de zeventiende-eeuwse mentaliteit die, hoewel religieus en moraliserend van karakter, de erotiek geenszins buitensloot. Hiervoor hoeft slechts verwezen te worden naar de talloze kluchten, die vanwege hun vulgaire taal en strekking niet alleen door latere generaties als door-en-door vuil, vies en obscene werden gekwalificeerd, maar ook in hun eigen tijd al de nodige beroering teweeg brachten. Men kan deze doktersvisites dan ook het best kwalificeren als pikant opgediende moralisaties.

Satire

Toch zit er nog een ander aspect aan deze schilderijen en wel een tegen de arts gerichte satire. Men laat de dokter handelingen verrichten die in ieder geval door de ontwikkelde bovenlaag van de bevolking als niet meer up to date werden beschouwd. Verder is zijn kleding erg opvallend. Ontleden we bijvoorbeeld de kledij van een medicus op de doktersvisite van Jan Steen in het Rijksmuseum uit circa 1667 (figuur 8), dan zien we het volgende: de baret, wambuis en de kleine plooi kraag dateren van rond 1570, de broek is volgens de mode van 1600 en de schoenen waren omstreeks 1620 in gebruik. Hoe anders ziet deze medicus eruit als we hem vergelijken met zijn collegae uit dezelfde tijd, zoals bijvoorbeeld afgebeeld op een schilderij van Adriaen Backer, voorstellende *De anatomische les van Professor Frederik Ruysch*.

Het antwoord op het probleem dat zich hier voordoet, is te vinden door een vergelijking te maken met de doktersfiguren op het toneel. Het is de arts uit de

Commedia dell' arte die via Frankrijk rond 1660 op het Hollands toneel verscheen, waar hij het mikpunt was van satirische spotlust. Hij trad er op in de rol van charlatan, verlakker en geldwolf. Dit is niet zo verwonderlijk als men weet, dat het in deze tijd wemelde van de rondreizende kwakzalvers die zich uitgaven voor arts. Maar ook tussen de meer gevestigde doktoren bevonden zich charlatans die voor een somme gelds hun bul hadden gekocht op buitenlandse universiteiten en er alleen op uit waren geld te kloppen uit de zakken van het onwetend volk. Van medische zijde werden ze krachtig bekritiseerd door ze onder meer op één lijn te stellen met de dokter op het schouwtoneel. *Deze doktoren gelycken de Commedianten*, schrijft Van Beverwijck, *en gelyck die het wesen, en 't kleet wel hebben van de persoon, die sy spelen, maer evenwel die persoon niet en syn.*

Ook op het toneel waren de pols- en urinediagnose in verband met minnepijn en zwangerschap geliefde motieven. Het urineonderzoek fungeerde daar zowel voor het vaststellen van minnepijn als van zwangerschap. De polsdiagnose daarentegen was er uitsluitend gereserveerd voor de minnepijn. Vanwege het parallelisme dat bestaat tussen de schilderkunst en het theater is daarom voorzichtigheid geboden met het interpreteren van de doktersvisites uit de tweede groep, waar de arts het urinaal hanteert. Alleen op die schilderijen waar toespelingen op de zwangerschap „direct” zijn, zoals op de visites van Schalcken (figuur 3) en Steen, kan men zonder gevaar zwangerschap diagnostiseren. In de andere gevallen, zoals *De zieke dame* van Samuel van Hoogstraten (figuur 4), moet theoretisch gesproken met beide mogelijkheden rekening gehouden worden.

Besluit

Over de ware aard van het huisbezoek in de zeventiende eeuw zeggen al deze doktersvisites ons zo goed als niets. Wel verschaft de iconologische diagnose ons een inzicht in de specifieke beeldproductie uit deze tijd, die we aanduiden met de term genre. En voor wat de genrestukken met doktersscène

Figuur 8. Jan Steen, *De zieke dame*, Rijksmuseum, Amsterdam.

nes betreft, komen we tevens iets te weten over de ideeën die bestonden over de arts, de patiënt, de erotische melancholie waaraan de laatste soms leed, alsook over de wijze waarop de mens zich in seksueel opzicht diende te gedragen.

Tot slot nog deze opmerking. Net zoals de medicus de vraag stelt naar de ziekte van de patiënt, zo stelt de iconoloog de vraag naar de betekenis van het beeld. We hebben gezien dat wanneer we tot een interpretatie van de hoofdhandeling op een schilderij willen komen, die hoofdhandeling geplaatst dient te worden in zijn context. Met deze context bedoel ik niet alleen details op het schilderij zelf, zoals vanitassymbolen, pijlenschietende amors, schilderijen in schilderijen en dergelijke, maar vooral ook zaken buiten het schilderij, zoals emblemen, medische literatuur uit de tijd, sociale gedragsboeken, andere schilderijen en prenten enzovoort enzovoort. Het is juist de context die vaak een antwoord kan geven op de vraag naar de betekenis. Zo zou je kunnen zeggen, dat een arts die de vraag stelt naar de ziekte van een patiënt, of beter nog, de vraag stelt naar de reden waarom de patiënt klaagt, het antwoord in veel gevallen zal moeten trachten te vinden in wat ik hier de context van de ziekte van de patiënt zou willen noemen. En een deel van die context zal hij aantreffen bij de patiënt thuis.